

Konta istoria mos uza regra! Oinsaa mak hatudu ba partisipante ho lian Tetun

Catharina Williams-van Klinken ho Olinda Lucas

Pergunta peskiza nian

Emá barak hanoin dehan Tetun la iha regra: ita ida-ida koalia tuir ita nia hakarak deit. Maibee se ita analiza lalais deit, ita bele haree, Tetun iha duni regra, hanesan mos lingua hotu-hotu iha mundu nee. Peskizador sira deskobre ona regra oi-oín kona ba Tetun nia fonolojia (son), morfolojia (estrutura liafuan), gramatika (oinsaa halo fraze), ho sosiu-linguistika (aspetu sosial), i publika sai rezultadu peskiza nee iha livru ho artigu oi-oín. Ita bele haree ezemplu balu iha bibliografía.

Iha peskiza ba artigu ida nee, hakerek nain sira husu pergunta ida seluk: Bainhira ita konta istoria ho lian Tetun, ita konta tuir regra ruma ka lae? Pergunta espesifiku mak nee: Bainhira ita konta istoria kona ba ema, oinsaa mak ita temi ema nee? Ita hatene ona, dala ruma ita uza ema nia naran, dala ruma temi kargu (ez. *mestra, amu*), relasaun (ez. *maun, tia*), ka pronome (ez. *nia, sira*). Maibee, oinsaa mak ita hili, atu uza ida nebee? Ita hili arbiru deit ka, tuir regra ruma?

Metodu peskiza

Atu buka hatene, ekipa peskiza grava ema oi-oín konta istoria. Sira nee fetu ho mane, hosi labarik too ferik-katuas, ema kiik too ema boot. Depois ami foo gravasaun ba ema hakerek tuir. Iha testu hakerek nee, ami marka partisipante ida-ida uza linya ho kor keta-ketak, para bele haree kedas, oinsaa mak istoria nain hatudu ba partisipante nee. Nunee ami bele komesa analiza: Oinsaa mak istoria nain foo konyese partisipante nee? Bainhira nia temi fila fali, oinsaa?

Maski ami analiza istoria barak, maibee apresentasaun tuir mai sei foti ezemplu barak liu hosi istoria ida nebee mestri Natalino de Jesus Dias konta kona ba São João Maria Vianey. Nunee lee nain sira bele akompanya ninia istoria, i bele haree klaru liu oinsaa mak ema hatudu ba partisipante ho lian Tetun.

Partisipante iha oin tolu

Bainhira ema konta istoria, baibain iha partisipante oin tolu. Iha partisipante ida-rua mak prinsipal. Isteria nee kona ba ema nee duni. Iha tan partisipante seluk nebee laduun prinsipal, maibee ita sei hatene sira nee see, tanba istoria nain temi sira nia identidade. Partisipante hanesan nee baibain mosu iha istoria klaran, halo buat ruma, depois la temi tan. Ikus liu, iha partisipante seluk nebee ita la temi sira nia identidade; karik temi deit *ema*. Tuir rezultadu peskiza nee, regra ba partisipante oin tolu nee keta-ketak.

Partisipante prinsipal

Bainhira ita foo konyese partisipante prinsipal, ita temi sira nia status ka kargu, i dala barak temi mos sira nia naran, hanesan iha ezemplu tuir mai.

Hau hakarak konta istoria kona ba santu ida, naran São João Maria Vianey.

Klaru loos, ita la bele uza pronome (*kata ganti*) nia bainhira ita foin temi ema foun, tanba ema seidak hatene, *nia* nee see. Por ezemplu, ita la bele loke istoria ho **Hau hakarak konta istoria kona ba nia.* (Tuir kostumi linguista sira nian, fitun * hatudu katak, ezemplu tuir mai nee sala.)

Bainhira ita foo konyese ona partisipante prinsipal, i hakarak temi fali, ita iha alternativu rua. Ida mak temi fali nia naran ka status, depois *nee*. Liafuan *nee* hatudu katak, partisipante nee ita temi tiha ona.

Alternativu seluk mak *nia* (ka *sira*, se ita koalia kona ba ema liu hosi ida). Tuir rezultadu peskiza, pronome *nia* baibain uza deit ba partisipante ida nebee prinsipal liu iha istoria nee, laos ba ema seluk. Ezemplu (2) hatudu alternativu rua nee hotu.

São João Maria Vianey nee, *nia* iha maun-alin nain neen, mane hotu kedas. ... Entre sira nain hitu nee, *nia* mak beik liu.

Iha istoria ida *nia* laran, baibain fahe ba paragrafu; so istoria badak loos mak iha deit paragrafu ida. Bainhira ita hahuu koalia kona ba tempu foun, ka fatin seluk, ka partisipante seluk, nee dehan katak ita hahuu paragrafu foun. I bainhira ita hahuu paragrafu foun, ita baibain temi fali ema *nia* naran ka status ho *nee*, duke uza deit pronome *nia*. Ita bele haree regra nee iha ezemplu (4), bainhira São João foin tama iha seminariu.

Partisipante seluk nebee iha identidade

Partisipante nebee laduun prinsipal, baibain ita la foo *nia* naran; se ema nee ita *nia* maluk mak foin ita foo naran. Baibain ita foin temi partisipante hanesan nee, ita foo *nia* status ka kargu (hanesan *padre* iha (4)), ka *nia* relasaun ho ema seluk iha istoria nee (ez. *nia apaa* iha (3)). Bele mos foo *nia* relasaun ho ema nebee mak konta istoria (ez. *hau nia mestra*).

Iha loron ida nia husu ba nia apaa, nia hatete nunee: “Amaa, hau hakarak sai padre.”

Nia apaa dehan, “Ema beik hanesan o nee atu sai padre?”

Istoria kontinua

Iha istoria nee *nia* kontinuasaun, ita bele haree regra hirak nee klaru liu tan. Atu hatudu ba São João, istoria nain loke paragrafu foun ho *nia* naran kompletu ho *nee*, depois temi beibeik *nia*. Too fraze ikus, ida nebee foo rezumu ba paragrafu nee, foin *nia* temi fali santu nee *nia* naran.

Maibee atu hatudu ba padre, istoria nain temi beibeik *nia* status *padre* ka *amu*, pronome *nia* la uza, i *nia* naran la temi. Nee tanba iha istoria nee, partisipante prinsipal mak São João, laos padre nebee hanorin *nia* nee.

Iha estudu iha seminariu, amu konyese São João Maria Vianey nee ema beik-teen. Wainhira padre hanorin, padre husu ba nia, “João, o iha hudi fuan lima, o foti lima nee, o tau tan lima seluk, hira?”

João hataan, “Nee hudi tasak ka hudi matak?”

Amu dehan, “Naran deit.”

Tuir mai amu hatete kedas, “Hudi tasak.”

Nia resposta ba amu nee nunee: “Se hudi tasak hau haan tiha!”

Nunee amu dehan, “O beik-teen”, dehan “beik-teen” ba João.

Partisipante nebee la temi identidade

Iha istoria nee, iha mos partisipante balu nebee istoria nain la temi *nia* identidade. Iha paragrafu tuir mai, ema desidi atu foo ordenasaun ba São João ho *nia* maluk *sira*. See mak desidi? Ita bele siik dehan *amu* reitor, maibee iha istoria nee *nia* identidade la importante. I see mak haruka São João *nia* naran ikus liu? *Nia* identidade la importante ba istoria nee, nunee istoria nain temi deit *ema*.

Ho ida nee amu akompanya, akompanya nia. Too loron ida, ema desidi sira atu ordena. Ordena ba diakonadu. Nia naran ema haruka ikus liu, tamba ho razaun katak nia nee beik.

Istoria nee kontinua, too São João Maria Vienay nee sai padre ida nebee foo omilia diak liu, i ema hotu-hotu gusta baa rona nia. Ikus mai nia sai santu ba nai lulik sira iha mundu tomak.

Maibee agora ita muda fali ba istoria seluk, atu haree dalan seluk hodi hatudu ba partisipante.

La temi see, tanba la interese

Iha tan estratejia ida nebee ema baibain uza bainhira sira lakohi temi see mak halo buat ruma. Nee mak estratejia ida nebee ita bele bolu ‘zero’, tanba partisipante nee ita la temi liu. Ezemplu rua tuir mai mosu iha istoria seluk, kona ba padre primeiru iha Oecusse.

Entaun liurai haruka Ø huu karau dikur. ...

Amu lulik haruka Ø lori ankor.

Iha istoria nee, liurai haruka see mak huu karau dikur? (Symbolu Ø hatudu katak, objetu la iha.) Ita bele siik dehan mordor, maibee istoria nain la temi. Nunee mos, amu lulik haruka see mak lori ankor? Karik marineiru sira, maibee la presiza temi, tanba istoria nee kona ba ema boot, laos kona ba ema kiik. Dala barak bainhira ema konta istoria, sira la temi, ema boot haruka see mak halo buat ruma.

La temi see, tanba repete

Estratejia zero bele uza tanba ita lakohi temi see mak halo buat ruma. Maibee bele mos uza tanba ita lakohi repete see mak halo.

Dala ruma ita repete verbu hodi hatudu katak hahalok nee kontinua. Se nunee ita la repete, see mak halo. Iha ezemplu (5) iha leten, *akompanya* mosu dala rua hodi hatudu katak akompanyamentu nee lao kleur, maibee la repete nia sujeitu. (Se repete karik, la diak: **amu akompanya amu akompanya nia*.)

Dala ruma ema repete verbu, laos atu hatudu durasaun, maibee atu aumenta tan informasaun, hanesan iha ezemplu tuir mai. Se nunee mos, dala barak la repete sujeitu.

Depois hau halai sai, Ø halai mai Korem.

Bainhira partisipante ida halo buat barak tu-tuir malu, liu-liu se halo ema tauk, baibain mos halakon sujeitu. Ezemplu tolu tuir mai, hosi istoria keta-ketak, hatudu prinsipiu nee. Sujeitu temi deit dala ida, iha verbu primeiru nia oin.

La kleur, komandante militar ninian, Danramil, mai loke odamatan, Ø haree ami, Ø hirus ami, Ø trata ami halo aat loos.

Depois iha ema halai nafatin, Ø halai Ø halai, Ø duni malu, Ø baku malu.

Iha nebaa, sira komesa kanta, Ø hananu, Ø reza, Ø halo buat bara-barak.

Haketak partisipante rua

Bainhira ita konta istoria kona ba ema nain rua, se ita la kuidadu, bele halo konfuzoan, tanba ema la hatene, ita koalia kona ba ida nebee loos. Oinsaa se ita koalia kona ba ema A, depois temi ema B, depois hakarak temi fali ema A? Tuir rezultadu peskiza nee, estratejia ida mak uza liafuan *nia nee* ka *ema nee*.

Ita uza *nia nee* ba partisipante prinsipal. Haree di-diak ezemplu tuir mai. Iha nee, *nia nee* refere ba São João, laos ba padre reitor.

Iha estudu iha seminariu, amu konyese São João Maria Vianey nee ema beik-teen, padre reitor mos foo hatene katak nia nee beik.

Maibee se karik ita troka *nia nee* sai *nia* deit, entaun nia rezultadu mak *padre reitor mos foo hatene katak nia beik*. Se nune, *nia* refere fali ba padre reitor, i padre reitor dehan nia aan nee mak beik. (Nee hatudu katak, maski *nia* baibain uza deit ba partisipante prinsipal, bele mos refere ba ema seluk.)

Ita uza *ema nee* ba partisipante nebee ita la identifika, hanesan iha ezemplu tuir mai. Iha nee, aman ida koalio kona ba nia oan (*nia*) hodi dehan ema seluk dudu nia. Ema nebee mak ita atu investiga mak ema nebee dudu nia nee, laos nia oan.

Iha ema ruma mak dudu nia, ita kaer ema nee ita bele investiga.

Koalio kona ba karakter ho identidade

Bainhira ita konta istoria kona ba ema ruma, dala barak ita mos foo komentariu kona ba ema nee nia identidade ka karakter. Peskiza nee hatudu katak, bainhira ita foo komentariu, ita bele uza estratejia seluk hodi hatudu ba partisipante nee. Estratejia nee mos uza liafuan *nee*.

Ezemplu tuir mai, hosi istoria seluk, foo komentariu kona ba ema, i temi *nia nee*. Ezemplu *nia nee beik* iha (12) mos hanesan.

O, nia nee hanesan nee hanesan nee, nee ema la diak!

Liafuan *nia nee* ita la uza hodi konta ema nia atividade. Por ezemplu, ita la bele dehan **Nia nee ohin baa sosa modo*.

Ba pronome seluk mos, *nee* uza hodi foo komentariu, laos atu konta buat nebee mak ema nee halo. Ezemplu seluk mak *o nee*. Liafuan *o nee* baibain uza ba ita nia maluk deit, iha situasaun nebee la formal, hodi hatudu katak ita kritika uitoan ka hirus uitoan. Ida nee mos la bele uza hodi konta buat nebee mak o halo; ita la bele dehan **O nee horiseik lao ho Maria*.

O nee komik!

O keta kaer lai ga. O nee!

Liafuan *hau nee* mos foo komentariu kona ba ita nia aan. Iha testu nebee ami hetan too agora, fraze ho *hau nee* baibain hatudu katak *hau nee* diak liu ema seluk.

Hau bele! Hau nee, maski ferik, maski lanu, kakutak sei joga bola nafatin!

Feto ba o nee barak. Hau nee la cocok para namora ho o.

Ezemplu tuir mai hatudu katak, *nee* uza laos ho pronome deit, maibee uza mos ho substantivu hodi hatudu katak ita atu foo komentariu, laos konta buat nebee mak ema halo. Ami foo ezemplu ho *Maromak nee*, tanba iha Timor ema baibain dehan, Maromak ida deit. Nune, ema sei la uza *Maromak nee* hodi hatudu ba ‘Maromak ida nee laos Maromak ida nebaa’ (Ita hotu hatene katak, ba substantivu seluk ita bele uza *nee* hodi distingui ‘ida nee, laos ida nebaa’, por ezemplu, *mestri nee*, laos *mestri nebaa*.) Iha ezemplu tuir mai, orador konta nia esperiensa bainhira nia husu nia maluk sira kona ba Maromak.

Hau husu, “Maromak nee see?” Balun dehan hanesan nee: “Maromak nee hanesan kios. Hau kuandu presiza sampo, hau baa, maibee hau kuandu la presiza, hau la baa.” Balun hanesan: “Maromak nee hanesan bombeirus. ...”

Ezemplu tuir mai hatudu orador nia duvida kona ba Maromak nia diak. Liafuan *nee* hatudu katak, nia koalia kona ba Maromak nia karakter, laos buat nebee mak Maromak halo.

Maromak nee rona hau ka lae?

Atu husu pergunta kona ba saida mak Maromak halo, tenki halakon *nee*, hodi husu *Maromak rona hau ka lae?*

Ema ida nebee/ke

Iha tan estrutura ida nebee ema dala barak uza hodi koalia kona ba ema nia karakter ka hahalok baibain. Nee mak *ema ida nebee* ka *ema ida ke*, hanesan iha ezemplu oin mai.

José ema ida ke ativu foo kontribuisaun ba dame.

Se hau eleitu ba presidente karik, atu sai nafatin ema ida nebee halo mediasaun ho grupus-grupus sira nebee iha problemas.

Konkluzau

Rezultadu peskiza nee hatudu katak, Tetun iha duni regra kona ba oinsaa mak ita hatudu ba partisipante iha istoria nia laran. Regra hirak nee, maksi ita la hatene, ita hotu uza loro-loron hodi konta istoria.

Bibliografia

- Hajek, John & Catharina Williams-van Klinken 2003, 'Um sufixo românico numa língua austronésia: *-dor* em Tetum', *Revue de Linguistique Romane* 67.55-65.
- Hull, Geoffrey & Lance Eccles 2001, *Gramática da Língua Tétum*, Lidel, Lisboa.
- Tilman, Armindo da Costa 1996, *Matadalan nosi Tetun: Timór lian*, Armindo da Costa Tilman, Lisbon.
- Williams-van Klinken, Catharina 2011, *Peace Corps East Timor Tetun language course Dili*, Peace Corps East Timor, Dili.
- Williams-van Klinken, Catharina, John Hajek & Rachel Nordlinger 2002, *Tetun Dili: a grammar of an East Timorese language*, Pacific Linguistics 528, Canberra.
- Williams-van Klinken, Catharina & John Hajek 2006, 'Patterns of address in Dili Tetum, East Timor', *Australian Review of Applied Linguistics* 29.